

ПРОФЕСОРИ БЕОГРАДСКОГ УНИВЕРЗИТЕТА ПОСЛЕ ДРУГОГ СВЕТСКОГ РАТА – „НЕПРИЈАТЕЉИ” И „ПОШТЕНА ИНТЕЛИГЕНЦИЈА”

Апстракт: У раду се посматра однос између југословенске комунистичке власти и професора Београдског универзитета током првих деценија после Другог светског рата. У центру пажње је контрола над животом и радом старијих професора припадника „буржоаске” предратне интелигенције и притисак који су државни и партијски органи вршили на њих да промене своје идеолошко-политичко опредељење, ставове и навике и да прихвате нови политички и друштвено-економски поредак, да напусте методологију „буржоаске”, „капиталистичке” науке и да усвоје и примењују методу марксизма-лењинизма у науци. У таквим условима значајан део наставног особља је у различитим видовима пружао отпор, али је, исто тако, значајан део временом „попуштао”, прилагођавао се новим условима, па и неретко мењао своје опредељење и прихватао и заступао политику комунистичких власти. Са учвршћењем нове власти и државе тај процес је добијао на снази. Крајем 50-их и почетком 60-их година на Универзитету се одиграла и смена генерација, старији „буржоаски” професори су одлазили у пензију и са животне сцене, а на Универзитет су у све већем броју долазили млађи наставници који су се формирали у новом поретку.

Кључне речи: Београдски универзитет, професори, „буржоаска” интелигенција, Комунистичка партија Југославије, идеологија, марксизам-лењинизам, идентитет, смена генерација

Увод – професори Београдског универзитета до краја Другог светског рата

Београдски универзитет је основан 1905. године на темељу дугог културног, просветног и научног развоја током 19. века. Од оснивања представљао је највишу наставну и научну установу српске, а потом и југословенске државе, и главни ослонац и покретач њеног друштвеног, привредног, економског, културно-просветног и научног напретка. Темељ и посебну вредност Универзитета чинило је наставно особље које је од почетка представљало сам врх српске интелектуалне елите. Српска интелектуална елита се у почетку

формирала претежно од учених Срба из Хабзбуршке монархије, да би од половине 19. века све већи број интелектуалаца долазио из Србије. Током друге половине 19. века углавном су се школовали у најзначајнијим европским универзитетским центрима, у Аустрији, Немачкој, Француској и Швајцарској. По повратку у Београд, ангажовали су се на Великој школи, касније на Универзитету, оснивали нове научне дисциплине и предмете, на темељу знања и метода европске науке, а касније се ангажовали и у раду Српске краљевске академије. Истовремено, имали су значајну улогу и у политичком и друштвеном животу земље и снажно доприносили њеном напретку.¹

Међу првих осам редовних професора који су постављени истог дана када је донет Закон о Универзитету, 27. фебруара 1905, били су: хемичар Сима Лозанић, геолог Јован Жујовић, историчар Драгољуб Павловић, историчар Љубомир Јовановић, географ Јован Цвијић, математичар Михаило Петровић Алас на Филозофском факултету; економиста Милић Радовановић на Правном факултету; и архитекта Андра Стевановић на Техничком факултету.² На дан отварања Универзитета, 2. октобра 1905, на Универзитету су радила 52 наставника, 28 на Филозофском, девет на Правном и 15 на Техничком факултету. Поред поменутих, ту су били Ђорђе Станојевић, Богдан Поповић, Павле Поповић, Живојин Ђорђевић, Никола Вулић, Бранислав Петронијевић, Станоје Станојевић, Александар Белић, Јован Скерлић, Милоје Васић, Радован Кошутић, Драгиша Ђурић и други на Филозофском; Слободан Јовановић, Божидар Марковић, Живојин Перић, Чedomиљ Митровић, Коста Кумануди, Велимир Бајкић и други на Правном; и Богдан Гавриловић, Светозар Зорић, Стеван Марковић, Јефта Стефановић, Никола Несторовић и други на Техничком факултету. Осим у Београду, школовани су на најпрестижнијим универзитетима и високим техничким школама широм Европе, у Бечу, Паризу, Берлину, Цириху, Женеви, Лозани, Фрибургу, Тибингену, Лајпцигу, Минхену, Хајделбергу, Карлсруеу, Дрездену, Ахену, Лијежу, Грацу, Лондону, Прагу, Будимпешти, Кракову, Лавову, Москви, Санкт Петербургу, итд.³ Број наставног особља Београдског универзитета је после оснивања растао и уочи Првог светског рата, 1914. године, достигао

¹ Радован Самарцић, „Наука код Срба у XIX и XX веку”, у: *Историја српског народа*, VI/2, ур. Андреј Митровић (Београд: СКЗ, 1994), 462–505; Љубинка Трговчевић, *Планирана елита. О студентима из Србије на европским универзитетима у 19. веку* (Београд: Историјски институт, 2003); Александар Белић, *Педесетогодишњица Српске краљевске академије 1886–1936*, књ. 1 (Београд: СКА, 1939–1941).

² Владета Тешић, „Школе и настава“, у: *Историја српског народа*, VI/2, 539–540; Снежана Бојовић, *200 година Београдског универзитета 1808–2008* (Београд: Принцип, 2008), 88–95; *Зборник закона и уредаба о Лицеју, Великој школи и Универзитету у Београду*, прир. Драгољуб Т. Баралић (Београд: Научна књига, 1967), 178–180.

³ *Споменица о отварању Универзитета* (Београд: Државна штампарија Краљевине Србије, 1906), 90–154; *Сто година Филозофског факултета у Београду 1863–1963*, ур. Радован Самарцић (Београд: Филозофски факултет, 1963), 55–89.

број од 89 наставника (око 120 наставника и асистената). Наставни кадар је допуњаван доласком младих стручњака из разних области, школованих такође у престижним европским научним центрима: Милутин Миланковић, Иван Ђаја, Павле Вујевић, Јован Радонић и други на Филозофском; Тома Живановић, Лазар Марковић, Живан Спасојевић, Ђорђе Ђурић, и други на Правном; Иван Арновљевић, Аћим Стевовић, Ђорђе Мијовић, Петар Бајаловић, и други на Техничком факултету.⁴

Београдски универзитетски наставници су се у Првом светском рату у потпуности ставили у службу државе и војске и играли значајну улогу у формулисању и потом заступању српских ратних циљева у савезничким земљама и пропагирању уједињења јужнословенских народа и стварања југословенске државе. Они су били ангажовани на скицирању програма стварања и уређења будуће државе, одређивању њених граница, пропагирању уједињења кроз брошуре, монографије, научне и новинске чланке, стручна и популарна предавања, учешћу у дипломатско-пропагандним мисијама (Рим, Париз, Лондон, Букурешт, Санкт Петербург, Вашингтон). Десет наставника је учествовало у раду делегације Краљевине СХС на Конференцији мира у Паризу и дало допринос доношењу одлука. Међу најактивнијим професорима током Првог светског рата на пропагирању уједињења и стварања југословенске државе били су Јован Цвијић, Слободан Јовановић, Александар Белић, Богдан и Павле Поповић, Никола Вулић, Божидар Марковић, Станоје Станојевић, Лазар Марковић, Јован Жујовић, Јован Радонић, Тихомир Ђорђевић и други.⁵

У периоду између два светска рата, основани су нови факултети (Медицински, Пољопривредно-шумарски, Богословски, Ветеринарски) и број београдских универзитетских професора се увећавао. Уочи Другог светског рата било је 310 наставника и 239 асистената.⁶ Млади наставници су се школовали и усавршавали све више у Београду, али и даље у великој мери у иностранству, пре свега у Француској. И даље су чинили врх интелектуалне елите и давали допринос, пре свега у наставно-научном раду и развоју Универзитета и факултета, али и општем друштвено-политичком и културно-просветном развоју државе, Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца/Југославије.⁷ Универзитетска елита потицала је пре свега из Србије, затим из Војводине и у мањој

⁴ *Универзитетске власти и преглед предавања за други (летњи) семестар 1913/14. школске године* (Београд: Нова штампарија „Давидовић”, 1914).

⁵ Љубинка Трговчевић, *Научници Србије и стварање југословенске државе 1914–1920*. (Београд: СКЗ, 1986).

⁶ *Преглед предавања за летњи семестар школске 1940/41. године* (Београд: Универзитет, 1941).

⁷ Љубодраг Димић, „Универзитет у Београду као научни и културни чинилац 1929–1941”, у: *Универзитет у Београду 1838–1988, зборник радова*, ур. Душан Тагић и Ђорђе Ускоковић (Београд: Универзитет, 1988), 209–240; Љубодраг Димић, *Културна политика Краљевине Југославије 1918–1941, III* (Београд: Стубови културе, 1996), 339–371; *Историја Београда, III*, ур. Васа Чубриловић (Београд: Просвета, 1974), 320–336; Milutin Milanković, *Sećanja*

мери осталих југословенских покрајина, али у огромној већини је била српске националности. У већем броју су се на Београдском универзитету нашли само руски емигранти којих је до Другог светског рата било 74 у наставним звањима.⁸ Професори Београдског универзитета су у међуратном периоду уобличавали своје политичке ставове и гледишта у односу на основне националне и друштвене проблеме у складу са динамичним и сложеним развојем друштвено-политичке ситуације у држави. Суочавали су се са питањима народног јединства, уређења државе, решавања српско-хрватског питања. Било их је и на власти и у опозицији; међу њима је било радикала, демократа, републиканаца, социјалиста, присталица земљорадничког покрета; највише је било присталица унитарног централизма и, знатно мање, федерализма или давања аутономија историјским покрајинама. Неки од њих су почетком 30-их година прихватили концепт интегралног југословенства, док су други крајем те деценије у новим историјским условима, тежили да на прво место поставе српско национално питање и његово решавање, пре свега кроз деловање у Српском културном клубу. У идеолошком погледу, српска универзитетска елита је у међуратном периоду припадала једном од три идеолошка круга: либерално-демократском, социјалистичком или конзервативном. Сва три круга су имала своје истакнуте представнике међу београдским универзитетским професорима, а припадност одређеном кругу у међуратном периоду увелико је одређивала и њихово понашање и судбине у Другом светском рату и после њега.⁹

Развој Универзитета и универзитетске елите био је нагло и трагично прекинут Другим светским ратом и окупацијом земље. Током ратних година, универзитетски професори су страдали, хапшени, затварани у логоре или били у заробљеништву у Немачкој; појединци су сарађивали са неком од сукобљених страна у грађанском рату (партизанским или равногорским покретом) или са Немцима и српском администрацијом под окупацијом; већи део је био пасиван и суочавао се са тешкоћама живота под окупацијом. Један број старијих наставника, међу њима и неки од оснивача Универзитета из 1905, умрли су уочи или током рата (Станоје Станојевић, Драгослав Јовановић, Владимир Ђоровић, Васиљ Поповић, Драгиша Ђурић, Михаило Петровић Алас, Богдан Поповић, Павле Поповић, Михаило Илић, Ђорђе Тасић, Никола Вулић, итд.).¹⁰ Док су током Првог светског рата имали велику улогу

(Beograd: Dereta, 2020), 358–375; Васа Чубриловић, *Сећања* (Београд: Vukotić Media, 2022), 310–334, 410–436.

⁸ Драгомир Бонџић, *Руски емигранти професори Београдског универзитета* (Београд: Архипелаг – Институт за савремену историју, 2023), 75–100, 111.

⁹ Milosav Janičijević, *Stvaralačka inteligencija međuratne Jugoslavije* (Beograd: Institut društvenih nauka, 1984); В. Чубриловић, н. д., 437–488; Љ. Димић, *Културна политика Краљевине Југославије 1918–1941, III*, 506–560.

¹⁰ Dragomir Bondžić, „Serbian Intellectual Elite in 1941“, in: *Repeating History 1941–1991? Two break-ups of Yugoslavia as repeated history? Serbian perspectives*, editors Predrag J. Marković and Bojan B. Dimitrijević (Belgrade: Institute for Contemporary History, 2021), 171–192 doi:10.29362/2589.bon.171-192; Dragomir Bondžić, „The Fate of the Professors of Belgrade

и дефинисању ратних циљева и стварању нове државе, професори Београдског универзитета се током Другог светског рата нису значајно истакли у стварању нове социјалистичке федерације. Број универзитетских професора у редовима Комунистичке партије Југославије (КПЈ) и народноослободилачком покрету је било мали, а њихова идеолошко-политичка убеђења већином некомпатибилна са револуционарним преузимањем власти, диктатуром пролетаријата, једнопартијском совјетском државом и другим политичким и друштвено-економским појавама и процесима по завршетку Другог светског рата.

Комунистичка власт, Универзитет и интелигенција

Крај Другог светског рата, ослобођење земље од окупатора и долазак Комунистичке партије Југославије на власт, донели су радикалне политичке и друштвено-економске промене и сместили Универзитет и универзитетске професоре у потпуно нове услове живота и деловања. Комунистичка партија је после победе у рату и револуције освојила власт и приступила изградњи нове државе и друштвено-економског система заснованог на свом програму и политичким и идеолошким поставкама. Партија је узела све полуге власти у своје руке и успоставила „диктатуру пролетаријата“, једнопартијски систем у којем је преко својих органа, државних институција, војске, полиције, пропаганде и масовних организација водила, усмеравала и надзирала све државне, политичке, друштвене, привредно-економске, културно-просветне, научне и свакодневне активности, збивања и кретања.¹¹

Још пре завршетка рата, крајем 1944. и током 1945. преузета је контрола над Универзитетом и надзирана је његова обнова и припреме за почетак рада. Одмах су формулисани и основни задаци ове старе установе у новом политичком и друштвено-економском систему, који су касније конкретније разрађивани и прилагођавани унутрашњеполитичким и спољнополитичким кретањима и потребама владајуће партије, увођењу планске привреде, сукобу са Совјетским Савезом, итд. Универзитет је у новом друштву посматран пре свега као „фабрика кадрова“ који су били неопходни за његову изградњу и функционисање и за реализацију партијских амбициозних планова у реформисању државе, друштва, економије и културног и научног рада. Универзитет је требало „очистити“ од „буржоаске традиције“ која је развијана више деценија и од „објективистичке“ науке својствене „реакционарним“ системима западних капиталистичких земаља и предратне Краљевине Југославије. У „новом времену“ и на „новом социјалистичком Универзитету“ није било места за аутономију, која је одмах потиснута и занемарена. Напротив,

University under German Occupation, 1941–1944”, *Totalitarian and 20th Century Studies*, tom 2/vol. 2, Warsaw (2018), 170–184.

¹¹ Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije, III knjiga* (Beograd: Nolit, 1988), 29–58, 67–78.

Универзитет, наставу и науку је требало прожети политиком и идеологијом владајуће партије, идеологијом марксизма-лењинизма која је сматрана „једином правилном” научном методом и обликовати по моделу који је постојао у првој земљи социјализма, Совјетском Савезу. На тим основама је требало школовати „нову социјалистичку интелигенцију”, која је била неопходна за изградњу нове државе и економски и културно-просветни развој који је предвиђен првим петогодишњим планом и изградњом социјализма уопште.¹²

Међутим, управо за изградњу „нове интелигенције” новим властима је био неопходан стари наставнички кадар, формиран на темељу „буржоаске”, „објективистичке” науке и школован у великим европским научним центрима средње и западне Европе. Партија је према тим наставницима гајила неповерење, проистекло из саме суштине комунистичке идеологије несклоне интелектуалцима који су сматрани колебљивим, несигурним, подложним индивидуализму и скептицизму и неспособним да беспоговорно спроводе партијске директиве и ставове. И њихово порекло, школовање на Западу, припадност грађанском слоју и претежно политичко усмерење ка српским грађанским партијама и либералном капитализму и парламентарној демократији у међуратном периоду, додатно су потхрањивали неповерење и сумњичавост нове власти.¹³ Идеологија марксизма-лењинизма се супротстављала ставу да је интелигенција посебан друштвени слој и сматрала да се она морала поделити на оне који су остајали на „позицијама буржоазије” и оне који су прилазили радничкој класи. Стога је Партија предузимала мере за елиминисање или придобијање „наслеђене интелигенције”, док јој је примарни циљ био стварање „нове социјалистичке интелигенције”.¹⁴

Таква политика Комунистичке партије доводила је до детаљног преиспитивања ставова и деловања старих универзитетских наставника у политичком животу међуратне Југославије, а посебно током Другог светског рата и окупације и односа према револуцији, новом режиму и социјалистичкој изградњи у првим послератним годинама. Свеобухватна контрола је вршена преко партијских органа, студентске организације, самих наставника присталица режима, као и преко тајне полиције, Управе државне безбедности (УДБ-е). На основу детаљног надзора, партијски и државни просветни органи су формулисали и спроводили своју политику на Универзитету и однос према сваком наставнику понаособ, прилагођавајући ту политику објективним околностима и потребама изградње нове државе и друштва. Та

¹² Dragomir Bondžić, *Beogradski univerzitet 1944–1952* (Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2004), 103–136, 207–216; Ljubodrag Dimić, *Agitprop kultura. Agitpropovska faza kulturne politike u Srbiji 1945–1952*. (Beograd: Rad, 1988), 95–119.

¹³ Коста Николић, *Бољшевиизација КПЈ 1919–1929. Историјске последице* (Београд: Институт за савремену историју, 1994), 35, 69–72, 166.

¹⁴ Živorad Đorđević, *Za i protiv inteligencije* (Beograd: Istraživačko-izdavački centar SSO Srbije, 1979).

политика се кретала од сукоба и „елиминисања” (уклањања са Универзитета), преко узајамне толеранције и компромиса, до притиска и промене идеолошко-политичких ставова (идеолошко-политичког идентитета) појединих наставника и њиховог преласка, стварног или само привидног, на позиције владајуће Комунистичке партије и идеологије марксизма-лењинизма.¹⁵

Универзитетски професори – бројност, структура и однос према новој власти

Питање наставног кадра било је после Другог светског рата једно од најважнијих и задавало је велике бриге руководством свих факултета Београдског универзитета. Празнина у стручним кадровима настала због рата нарочито се осећала код млађих научних радника међу којима је требало ангажовати нове универзитетске наставнике. Током ратних година низ наставника је страдао у ратним дејствима или преминуо природном смрћу. Поред тога, нова власт је у револуционарном заносу, после ослобођења Београда крајем 1944. стрељала четворицу наставника Београдског универзитета, а потом у мају 1945. одлуком Суда части са Универзитета је уклоњено 37 наставника и асистената, од којих је њих 19 већ било напустило земљу. Касније је, већ током прве послератне школске године, неколико наставника пензионисано због старости или из идеолошких разлога.¹⁶ Многе катедре су биле непопуњене, а расписани конкурси за наставнике и асистенте су остајали без резултата, јер често није било пријављених кандидата или нису испуњавали постављене услове. У настави су ангажовани стручњаци из привреде (уз велике отпоре предузећа и проблеме), а помоћно наставно особље је ангажовано међу успешнијим студентима.¹⁷

Ипак, број наставног и помоћног наставног особља Београдског универзитета је у послератним годинама стално био у порасту. Од 395 наставника и асистената у школској 1945/46, већ следеће године тај број је порастао на 458, школске 1950/51. на 1.863, а 1959/60. на 2.250. Упркос сталном порасту, број наставника и асистената и даље није успевао да прати убрзан пораст броја студената, тако да је недостатак наставног кадра био сталан проблем Универзитета.

¹⁵ D. Bondžić, *Beogradski univerzitet 1944–1952*, 238–282; Драгомир Бонџић, *Универзитет у социјализму. Високо школство у Србији 1950–1960* (Београд: Институт за савремену историју, 2010), 314–318.

¹⁶ D. Bondžić, *Beogradski univerzitet 1944–1952*, 82–85; Д. Бонџић, *Универзитет у социјализму*, 318–319; Момчило Митровић, *Изгубљене илузије. Прилози за друштвену историју Србије 1944–1952* (Београд: Институт за новију историју Србије, 1997), 114–138.

¹⁷ Државни архив Србије (ДАС), фонд Универзитет у Београду (УБ), архивска књига 58, Извештај о раду Универзитета 1946/47; Исто, Стање на катедрама, 14. 5. 1946.

1959/60	2.250
1958/9	1.746
1957/8	2.537
1956/7	2.272
1955/6	2.193
1954/5	1.898
1953/4	1.689
1952/3	1.483
1951/2	1.061
1950/1	1.863
1949/50	1.266
1948/9	689
1947/8	594
1946/7	458
1945/6	395
Година	Број

*Број наставника и асистената на Београдском универзитету 1945–1960.*¹⁸

У првим послератним годинама међу наставницима Универзитета је и даље било лица рођених 60-их, 70-их и 80-их година 19. века, али превладавали су они рођени у последњој деценији 19. и првој деценији 20. века. Међу професорима је још увек било неколико „очева оснивача“, наставника који су били међу првима на Универзитету 1905. године (Александар Белић, Милоје Васић), као и наставника који су радили на Универзитету пре Првог светског рата (Милутин Миланковић, Иван Ђаја, Павле Вујевић, Миљивоје Лозанић, Драгомир Андоновић и други). Велика већина наставника је на Универзитет дошла у међуратном периоду (Виктор Новак, Владета Поповић, Милош Ђурић, Стеван Јаковљевић, Александар Костић, Коста Тодоровић, Ђорђе Нешић, Ксенофон Шаховић, Синиша Станковић, Јован Карамата, Тадија Пејовић, Драгољуб Јовановић, Јован Ђорђевић, Михаило Константиновић, Милан Бартош, Радивоје Кашанин, Александар Дероко, Богдан Несторовић, Александар Леко, итд.).¹⁹ Највећи број наставника је био рођен у Србији, а знатно мањи у Хрватској, Босни и Херцеговини, Црној Гори, Војводини и Русији. Национални састав је био прилично једнолик. Према подацима из школске 1948/49. на Београдском универзитету је било 427 наставника и 247 асистената. Међу наставницима је било 396 Срба (92,74%), пет Хрвата, пет Црногораца, три Словенца, три Македонца, 12 Руса и троје „осталих“; међу асистентима је било 220 Срба (89,06%), три Хрвата, осам Црногораца, три Словенца, три Македонца, седам Руса и троје „осталих“.²⁰ Дакле, преовладавала

¹⁸ *Fakulteti, visoke i više škole–studenti i nastavnici u zimskom semestru šk. 1954/55. god. (sa retrospektivom od 1845)*, Bilten (Београд: Zavod za statistiku NRS, 1956), 2–3, 17–18; *Izveštaj o radu Универзитета у школској 1957/58. години* (Београд: Универзитет у Београду, 1958), 30; *Izveštaj o radu Универзитета у школској 1960/61. години* (Београд: Универзитет у Београду, 1961), 60–61, 79.

¹⁹ *Преглед предавања за летњи семестар школске 1947/1948* (Београд: Научна књига, 1948); *Универзитет и високе школе у FNRJ*, (Београд: Savet za nauku i kulturu Vlade FNRJ, 1950).

²⁰ Архив Југославије (АЈ), фонд Министарство за науку и културу Владе ФНРЈ, 316-60, Национални састав наставног и помоћног наставног особља на Београдском универзитету 1948. У овом извору се укупан број наставника разликује у односу на раније изнети статистички преглед (674 према 689). У изворима често постоје различити подаци у зависности од тога да ли се посматра почетак или крај године, календарска или школска година, да ли се у обзир узима хонорарно особље, итд.

су лица српске националности, а бројна група су били и остаци предратне руске емиграције, која се полако осипала, мада се допуњавала млађим емигрантима школованим на југословенским универзитетима у међуратном периоду.²¹

У карактеристикама које су писане за све наставнике и асистенте Београдског универзитета за руске професоре је обавезно истицано као важна идеолошко-политичка дисквалификација „по народности Рус емигрант“ и „напустио Русију као белогвардејац”.²² Иначе, и карактеристике других наставника су садржале податак о националној припадности, тако да је поред огромне већине Срба, за Виктора Новака, професора Филозофског факултета стајало да је „по народности Хрват”, али и „типичан идеалистички пропагандист југословенског национализма пре рата, који тражи начина да се прилагоди новим приликама насталим после ослобођења”. Он се тим приликама добро прилагођавао, редовно је учествовао на курсу марксизма-лењинизма и пратио је развој историјских наука у Совјетском Савезу. Насупрот томе, сматрало се да је масон и да се око њега у Савету факултета окупљају „реакционари“ и пружају отпор партијским ставовима.²³ Хрват је био и Јорјо Тадић, доцент историје новог века на Филозофском факултету, док се Петар Колендић са истог факултета, рођени Дубровчанин, изјашњавао као Србин католичке вере. Процењивало се да је Тадић масон, „опортуниста” и да се не труди да „упозна” и примени марксизам-лењинизам, као ни Колендић, који је, међутим, „потпуно усвајао нашу политику и заузимао правилан став у питањима изградње земље”.²⁴ И Новак, и Колендић, и Тадић су били изразито југословенски опредељени, а Тадић се чак крајем 60-их година, пред крај живота, оштро супротстављао јачању хрватског национализма, себе отворено сматрао Југословеном, а Србе и Хрвате једним народом, „без обзира што се о томе мислило или данас мисли, пише и прописује”.²⁵

Много је значајнија и динамичнија била структура београдских универзитетских наставника према политичком опредељењу. Као што је речено, међу њима је било појединаца различитог политичког и идеолошког опредељења.

²¹ Д. Бонцић, *Руски емигранти професори Београдског универзитета*, 104–118.

²² *Исто*, 244–245.

²³ АЈ, фонд Савет за науку и културу Владе ФНРЈ, 317-67-92, Карактеристика Виктора Новака, 1949. О Новаку види: Драгољуб Јовановић, *Медаљони*, књ. I (Београд: Службени гласник, 2008), 402–405.

²⁴ АЈ, 317-67-92, Карактеристике Јорја Тадића и Петра Колендића, 1949. Као Црногорци су се на Филозофском факултету изјашњавали Радосав Бошковић, Видо Латковић и Владо Драшковић, док се Фанула Папазоглу изјашњавала као Македонка (*Исто*, Карактеристике наставника Филозофског факултета, 1949). Подаци о националној припадности наставника могу се наћи и у биографијама у фонду Министарства за науку и културу ФНРЈ (фасцикле 60-63) у Архиву Југославије и досијеима у фондовима Универзитета у Београду и Министарство просвете Србије у Државном архиву Србије.

²⁵ Јорјо Тадић, „Сабласти круже Југославијом”, *Историјски часопис*, књ. XVIII, (1971), 45–52.

Највећи део је заступао либералне демократске погледе и очување капиталистичког система, уз мање или веће социјалне реформе и захвате у развоју државе и друштва. У сваком случају ретки су били они који су били чланови Комунистичке партије или који су пре рата јавно изражавали блискост са њеном идеологијом и слагали се са радикалним политичким променама, револуционарним освајањем власти и завођењем једнопартијског система и „диктатуре пролетаријата”. Према партијској евиденцији, на Универзитету су по завршетку Другог светског рата била свега двојица редовних професора предатних чланова Партије (Павле Савић и Душан Недељковић, учесници Народноослободилачког покрета, после рата редовни професори и чланови Српске академије наука).²⁶ Још новембра 1946. Универзитетски комитет КП Србије се жалио у извештају Градском комитету да „у раду професорске ћелије имамо великих потешкоћа с обзиром да имамо мало чланова Партије и да су већином млађи чланови Партије, а млађи и по годинама тако да немају довољно ауторитета међу осталим наставницима”.²⁷

Стање се, са партијског гледишта, ни касније није побољшавало. Партијски органи су помно пратили политичку ситуацију на појединим факултетима и факултетским саветима и процењивали и категоризовали политичко опредељење сваког наставника, посебно оних старијих који су имали велики ауторитет. Међу бројним извештајима и анализама издваја се елаборат о политичком саставу редовних професора и асистената на Београдском универзитету од 1945. до 1949. године. Према овом документу, број редовних професора чланова КПЈ 1946. је био два, а исто толико и 1949 (док је укупан број редовних професора у том периоду порастао са 48 на 82). Број асистената чланова и кандидата КП 1945/46. био је 11, 1946/7. 17, 1947/8. 35, а 1948/9. 74; укупан број асистената у том периоду је порастао са 85 на 290, тако да је 1945/6. комуниста било 9%, а 1948/9. 25,5%.²⁸

Крајем 40-их година, осим предатних комуниста редовних професора Павла Савића и Душана Недељковића, истакнути чланови Партије на Универзитету били су и ванредни професори, доценти, предавачи, хонорарни наставници и асистенти: Синиша Станковић, Владо Видовић, Симеон Грозданић, Ернест Стипанић, Димитрије Вученов, Радован Лалић, Крешимир Георгијевић, Светозар Бркић, Драгослав Јанковић, Драгиша Ивановић, Радивој Увалић, Мирко Марковић, Ђуро Микијељ, Душан Дохчевић, Борислав Божовић, Јулијана Богићевић, Божица Окрајнов, Драгомир Малић,

²⁶ D. Bondžić, *Beogradski univerzitet 1944–1952*, 238–241.

²⁷ „Univerzitetski komitet KPS–Gradskom komitetu, br. 1743, 5. 11. 1946”, u: *Zapisnici i izveštaji univerzitetskog komiteta KPS 1945–1948*, prir. Momčilo Mitrović i Đorđe Stanković (Beograd: Centar za marksizam Univerziteta, 1985), 119.

²⁸ ДАС, фонд Министарство за науку и културу НРС (МНК), фасц. 9, Пораст и састав наставног и помоћног наставног кадра по факултетима, 1950.

Рајко Томовић, Борислав Лилић, Ђурђе Бошковић, Тома Бунушевац, Јован Дракулић, Ружица Гузина, Косовка Костић и други.²⁹

Осим комуниста, партијску политику на Универзитету је још од краја рата систематски заступао низ наставника различитог звања и положаја, али великог утицаја на Универзитету и у друштву: Александар Белић, Стеван Јаковљевић, Стефан Ђелинео, Милан Бартош, Јован Ђорђевић, Виктор Новак, Васа Чубриловић, Сретен Вукосављевић, Кирило Савић, итд. Они су били од почетка, искрени или прорачунати, одани „сапутници” или „симпатизери” Партије. С друге стране, већина наставника је била пасивна, док је на свим факултетима постојао и извештан број „непријатеља” или „непоправљивих непријатеља”. Јуна 1949. године проценат чланова КП и кандидата међу наставницима је био 12,3%, а међу асистентима 18,3%, што је било и очекивано с обзиром на то да су у питању били млађи људи блискији Партији и подложнији њеној пропаганди; „симпатизери” и „пасивни” су чинили по око једне трећине и наставног и асистентског кадра; „непријатељи” Партије и новог режима су чинили око 18% броја наставног особља и око 16% броја асистената, што је у оба случаја био значајан проценат.³⁰

	Наставници		Асистенти	
Чланови КП и кандидати	60	12,3%	50	18,2%
Симпатизери	172	35,3%	93	33,6%
Пасивни	165	33,9%	88	31,8%
Непријатељи	89	18,3%	45	16,3%
Укупно	486	100%	276	100%

*Политичка структура наставника и асистената Универзитета и великих школа у Београду јуна 1949*³¹

²⁹ „Zapisnik sa pretkongresne konferencije Partijske ćelije nastavnika i administratora Beogradskog univerziteta, 10. 6. 1948”, u: *Zapisi i izveštaji univerzitetskog komiteta KPS 1945–1948*, 375–379; „Zapisnik sa sastanka osnovne organizacije nastavnika članova KPS, 1. 9. 1948”, u: *Zapisi i izveštaji univerzitetskog komiteta KPS 1948–1952*, prir. Momčilo Mitrović i Đorđe Stanković (Beograd: Centar za marksizam Univerziteta, 1987), 45–51.

³⁰ AJ, 317-21, Структура наставног и помоћног наставног особља на Универзитету и великим школама по политичком опредељењу, јун 1949.

³¹ Исто. Од 1948. до 1954. Београдски универзитет је био подељен на Универзитет (Филозофски, Природноматематички, Правни, Пољопривредни, Шумарски, Ветеринарски и Богословски факултет), Медицинску велику школу (Медицински, Фармацеутски и Стоматолошки факултет) и Техничку велику школу (Архитектонски, Грађевински, Електротехнички, Машински, Технолошки, Геолошки и Рударски факултет). (D. Bondžić, *Beogradski univerzitet 1944–1952*, 114–117).

„Непријатељи” – „уклањање” универзитетских професора

Све наведене групе партијски органи су брижљиво евидентирали, правили прегледе политичког стања, и на основу њих вршили „диференцијацију” и деловали преко студентске организације, универзитетских и државних органа, а понекад и преко полиције. „Непријатеље” је требало држати под контролом и у крајњем случају уклонити са Универзитета уколико су представљали претњу и уколико су се могли заменити у настави. Већину пасивних наставника, који нису припадали категорији „непоправљивих непријатеља” требало је придобити, „преваспитати”, изменити им идеолошко-политичке ставове и сврстати у „поштену интелигенцију” (или и њих бар само држати под контролом).

Универзитетска интелигенција се у новим друштвено-политичким околностима могла одлучити на пружање отпора или на прилагођавање новом друштву и промену темељних политичких и идеолошких ставова. После „чистке” на Универзитету непосредно после ослобођења (одлуке Суда части), неколицина наставника је отворено показивала неслагање са политичким променама и политиком владајуће партије. Неки од њих су до краја 40-их година одстрањени са Универзитета: Драгољуб Јовановић, Миодраг Аћимовић, Душан Пантелић, Ђорђе Мирковић, Милан Владисављевић и Миљивоје Марковић са Правног факултета; Ђура Филиповић са Ветеринарског; Кајица Миланов, Татомир Вукановић, Момчило Жеравчић са Филозофског; Радоје Тадић, Тихомир Симић, Светислав Вујовић са Медицинског. После сукоба са Информбироом 1948, ухапшено је и са Универзитета је искључено неколико наставника чланова КПЈ: Мирко Марковић, Душан Дохчевић, Обрен Благојевић, Предраг Власинић, Ђорђе Пејић, Јован Дракулић, Јелена Богдановић, Милован Богдановић, Владимир Спасојевић, Марко Врањешевевић, Димитрије Пејовић, Милена Јанковић, Борислав Божовић и др. Војислав Зађина са Техничке велике школе је ухапшен 1949. због „саботаже”, али је убрзо пуштен. Крајем 40-их и почетком 50-их година из наставе је искључен низ наставника Медицинског факултета који су сматрани „непријатељима” (Душан Борић, Војислав Арновљевић и Светислав Барјактаровић 1949; Александар Костић и Јеврем Недељковић 1952; Илија Димитријевић, Милан Прица, Милан Фотић, Миљивоје Милошевић, Ванђел Тасић, Никола Мирјанић, Никола Максимовић 1953; Смиља Костић-Јоксић, Лаза Станојевић, Митар Митровић, Слободан Ђорђевић 1954.³²

³² ДАС, УБ, фасц. 84, Уклањање наставног особља; ДАС, МНК, фасц. 15, Број искључених професора са Београдског универзитета, 20. 9. 1949; Списак искључених наставника Београдског универзитета, 1949; ДАС, фонд Медицинска велика школа (МВШ), фасц. 28, 29, 33, Персонална питања; ДАС, БИА, II, 111, Годишњи извештај Универзитета и великих школа 1949; АЈ, фонд ЦК СКЈ, 507, VIII, VII-5, k-38, Извештај УДБ-е о стању на факултетима, 10. 11. 1951; Историјски архив Београда (ИАБ), фонд Градски комитет (ГК), фасц. 516, Информације о проучавању писма ЦК КПЈ и спровођењу одлука на Београдском

Међутим, уклањање наставника са Универзитета је предлагано само у крајњим случајевима и није увек реализовано. И када је поједини наставник био окарактерисан као „непомирљиви непријатељ”, „непријатељ данашњице”, „реакционар”, „масон”, „идеалиста”, „пасиван”, „аполитичан”, „вођа противничке клике”, „прозападно оријентисан”, „сарадник страних служби”, па чак и кад су му налажени греси из међуратног периода и времена окупације и стављана напомена да га „треба уклонити са Универзитета”, није све било готово. Видели смо да су такви наставници били бројни на свим факултетима и неопходни за изградњу нове елите, па тиме и за „изградњу социјализма”, и њихово уклањање би свакако угрозило наставни и научни рад. Основни услов да неподобни наставник буде уклоњен био је да се нађе адекватна стручна замена, што је било тешко, понекад и немогуће. Једино у случају када је неки наставник отворено и јавно непријатељски иступао и представљао политичку опасност (рецимо, Драгољуб Јовановић), о замени се није размишљало и приступало се репресији како се не би „кварила студентска омладина”. У међувремену, неподобни наставници су толерисани и надзирани, а њихове карактеристике обично завршаване констатацијама „употребљив”, „за сада употребљив”, „треба га искористити” и сл.³³

Такав пример представља карактеристика истакнутог научника, професора и академика Милутина Миланковића из 1949. године: „По политичкој

универзитету, 22. 3. 1952; D. Bondžić, *Beogradski univerzitet 1944–1952*, 256–263; Драгомир Бонџић, „Комунистичка власт и наставници Медицинског факултета у Београду 1945–1955”, у: *Историја медицине, фармације и народне медицине. Зборник радова*, ур. Момчило Павловић (Београд–Зајечар: Институт за савремену историју – Историјски архив „Тимочка крајина”, 2007), 117–120; Војислав Костић, *Живот са непреболним болом у души (Проф. др Александар Костић 1893–1983)*, (Београд: Драганић, 2004); Драгомир Бонџић, „Драгољуб Јовановић и Београдски универзитет”, *Друштвено-политичка и научна мисао и делатност Драгољуба Јовановића*, ур. Александар Костић (Београд: САНУ, 2019), 169–186; Ivana Pantelić i Dragomir Bondžić, „Život i rad Smilje Kostić-Joksić (1895–1981) profesorke Medicinskog fakulteta u Beogradu”, у: *Naučnice i društvu, Radovi sa konferencije*, ур. Lada Stevanović, Mladena Prelić Miroslava Lukić Krstanović (Београд: Etnografski institut SANU, 2020), 351–360; Dragomir Bondžić, „The Repercussions of the Tito-Stalin Split in 1948 on the University of Belgrade”, in: *The Tito-Stalin Split 70 Years After*, Tvrtko Jakovina & Martin Previšić (eds), (Zagreb-Ljubljana: University of Zagreb, Faculty of Humanities and Social Sciences-University of Ljubljana, Faculty of Arts, 2020), 75–86 doi:10.17234/9789531758031; О репресији у Србији види: Srđan Cvetković, *Između srpa i čekića. Represija u Srbiji 1944–1953* (Београд: Institut za savremenu istoriju, 2006); Наташа Милићевић, „Комунистичка стратегија према српској интелигенцији 1944–1950”, у: *Срби и Југославија. Држава, друштво, политика. Зборник радова*, ур. Момчило Исић (Београд: Институт за новију историју Србије, 2007), 293–297; Наташа Милићевић, *Југословенска власт и српско грађанство 1944–1950* (Београд: Институт за новију историју Србије, 2009), 237–406.

³³ АЈ, фонд Комитет за школе и науку ФНРЈ, 315-14-31, Карактеристике; АЈ, 316-61, Карактеристике наставника, 1949; АЈ, СНК, 317-67-92, Идеолошко политичке карактеристике професора Универзитета, 1949; ДАС, МНК, фасц. 15, 16, 17, Карактеристике наставника 1949–1950; ДАС, фонд Комитет за научне установе, универзитет и велике школе НР Србије (КНУУВШ), фасц. 104, Карактеристике радника научних установа 1949–1950.

оријентацији припада познатој математичкој клики. Марксизам-лењинизам уопште не познаје, нити се интересује њиме. У наставничком савету се уопште не осећа. Сматрамо да је наш политички непријатељ и да ће као такав умрети. *Сматрамо да се може искористити док не умре.*“ (подвукао Д. Б.).³⁴ За истакнутог професора и академика, биолога Ивана Ђају, сматрало се да је „политички непоправљив реакционар“, који је потицао из „великобуржоаске породице“ и совјетску науку је негирао као „полуварварску“. Због свега тога је у карактеристици 16. марта 1949. истакнуто да га „треба обавезно уклонити са факултета“, али је нешто касније додато да је „као наставник добар и популаран“ и „у том погледу може користити што је и једини разлог да га треба још задржати на факултету“.³⁵

Највећи поборници радикалних мера на Универзитету и уклањања наставног особља били су органи Управе државне безбедности задужени за Универзитет и партијска организација на Универзитету. Надлежни у УДБ-и су били убеђени да репресивне мере делују позитивно и да смирују „непријатеље“ на факултетима. Тако је у извештају о раду на Медицинској великој школи (МВШ) током 1949. речено да је „ослабио непријатељски рад међу наставницима“ и није било непријатељских иступа, и то од времена када су са факултета избачени др Војислав Арновљевић, др Душан Борић и др Светислав Барјактаревић (јануара 1949), који су били главна сметња спровођењу политичке линије на МВШ. Забележено је да је од тада „осетно ослабио и рад једног од најизразитијих непријатеља међу наставницима, професора Александра Костића“. Костић је, међутим, и даље интензивно праћен, примећено је да око себе окупља „реакционарно настројене лекаре“ и сматрало се да би његово уклањање са факултета „дало позитивне резултате“. Праћена је и Костићева супруга Смиља Костић-Јоксић, која је „често непријатељски иступала“, а прислушкивањем телефона је установљено да „одржава неке сумњиве везе са Американцима“. Генерално, у УДБ-и се сматрало да непријатељска оријентација наставног кадра представља велики проблем и када није било значајних непријатељских иступања.³⁶ И уклањање доцента Миливоја Марковића 1949. године је, према процени извештача УДБ-е, „знатно допринело побољшању политичког стања“ на Правном факултету јер је „уклоњен дрзак и отворени непријатељ“ који је на предавањима „излагао руглу многе наше установе“.³⁷ Партијска организација Универзитета је крајем октобра 1950. доставила предлог за удаљење (или пензионисање и премештање у другу установу) преко 40 наставника са Универзитета и великих школа са предлогом за адекватну замену. На списку су били и чланови Партије и сарадници нове власти (Баја Бајић, Светозар Бркић, Сретен Вукосављевић итд.).

³⁴ АЈ, 316-70, Карактеристика др Милутина Миланковића.

³⁵ АЈ, 316-70, Карактеристика др Ивана Ђаје, 16. 3. 1949. и друга недатирана.

³⁶ ДАС, фонд БИА, II, 111, Годишњи извештај 1949. Медицинска велика школа. Као што је речено, А. Костић је уклоњен са факултета 1952, а С. Костић-Јоксић 1954.

³⁷ ДАС, БИА, II, 111, Годишњи извештај 1949. Правни факултет.

Међутим, виши органи су инсистирали на томе да наставнике и асистенте који немају обезбеђену замену, а корисни су на факултету као стручњаци, не треба удаљавати док се не нађе адекватна замена, а у појединим случајевима се нису слагали са предлогом за удаљење чак ни ако је постојала замена.³⁸

„Сарадници” и „сапутници” – надзор и неповерење

С друге стране, ставови велике већине наставника, чак и када су се сматрали непријатељским, нису били опасни по владајућу партију и нису били оштро санкционисани. Партија је помно пратила и бележила, али и толерисала, очигледно неповерење, суздржаност, скептицизам и критицизам који су били присутни код великог број наставника. Неке је сматрала пасивнима, критизерима, опортунистима, оштро их је критиковала и вршила политички, идеолошки и пропагандни притисак на њих. Међутим, трпела их је на појединим катедрама, схватајући да им не може наћи замену у научном и наставном раду; детаљно их је контролисала и тежила је да њихово знање и рад искористи. Посебна активност државних и партијских органа била је усмерена на придобијање и преваспитавање професора који нису били потпуни непријатељи и који су били колебљиви. И сами универзитетски наставници су били принуђени да се прилагођавају новој стварности и околностима, пошто је врло брзо постало јасно да оне неће бити привремене. Своје идеолошко-политичке ставове и опредељења су остављали за себе или их повремено исказивали кроз благу критику, иронију и подсмех према новим властима и њиховим напорима.

Наравно, и на рачун ових наставника су стављане сталне и бројне замерке, почев од порекла, понашања у међуратном периоду или током окупације, па до искрености односа према Партији и изградњи социјализма. Многима се замерало што не похађају курсеве дијалектичког материјализма који су организовани на факултетима, не усвајају идеологију марксизма-лењинизма и не примењују је у настави, не прате развој науке у Совјетском Савезу, посебно у друштвеним наукама, али и у осталим, пре свега лисенкизам у биологији.³⁹ Поред критике да одређени наставник „не познаје марксизам” већа оптужба је била да „не жели да га упозна”. За Георгија Острогорског, руског емигранта и познатог византолога, писало је да му је „политички став белогардејски”, да га „изградња социјализма у нашој земљи не интересује из

³⁸ ДАС, МНК, фасц. 9, Предлог за удаљење наставника и асистената са Београдског универзитета и Техничке велике школе, 25. 10. 1950; Исто, Мишљење Комитета о предлогу партијске организације Универзитета за удаљење наставника и асистената и замене. Са списка од преко 40 наставника и асистената једино су Александар Костић и Смиља Костић-Јоксић касније и удаљени.

³⁹ Види: Предраг Ј. Марковић, *Београд између Истока и Запада 1948–1965* (Београд: Службени лист СРЈ, 1996), 3347–355; D. Bondžić, *Beogradski univerzitet 1944–1952*, 212–216; Vedran Duančić, „Lysenko in Yugoslavia 1945–1950s: How to De-Stalinize Stalinist Science”, *Journal of the History of Biology*, vol. 53 (2020), 159–194 doi: 10.1007/s10739-020-09598-2.

кукавичког опортунизма”, да „дела марксизма-лењинизма чита у оригиналу, али се не види да ишта усваја”, да се држи „пасивно” и „опортунистички”, али „по неки пут прави непријатељске испаде”.⁴⁰

Посебна мана појединих научника била је заједљивост, иронисање и подсмех према изградњи социјализма. Тако је Радосав Бошковић више пута био „неозбиљан”, „анархистичан” и „недисциплинован”.⁴¹ „Главни носилац парола ироније” према марксизму-лењинизму био је Милан Будимир, професор класичних језика, који се чудило како совјетски грецисти нису упутили Стаљина на правилно тумачење речи дијалектика; сличне коментаре је давао и професор Милош Ђурић, „политички неизлечив националист и југословенски расист”, који је тврдио да је „српски народ био марксиста далеко пре Маркса и са Филипом Вишњићем тачно марксистички поставио Први српски устанак”.⁴² Заједљиве коментаре и алузије давали су професори свих факултета: радним акцијама су се изругивали Иван Ђаја на Филозофском, Александар Костић на Медицинском факултету и Радивоје Кашанин на Техничкој великој школи, где је Данило Рашковић правлио алузије о „црвеној боји-боји диктатуре“, а Александар Леко причао вицeve непријатељске садржине.⁴³

Ни наставници који су ступили у сарадњу са новом влашћу и заступали њене ставове на Универзитету и у јавности нису задобијали потпуно поверење партијских органа, а нарочито не органа УДБ-е. Држава и партија нису биле у потпуности задовољне ни оним наставницима који су прихватили „идејност у настави”, сматрајући да им је она остала „туђа и недоступна”. Закључивано је да су многи предратни професори „чинили прогрес у раду на својој преоријентацији у идејном смислу у науци, а нарочито у настави” и то је било позитивно за све њих, али се постављало питање „колико они још могу даље“, односно колико је њихова преоријентација била искрена. Један од примера је Јован Ловчевић, професор Правног факултета, за којег је УДБ мислила да „врло марљиво ради на личном усавршавању у новом идејном духу наставе о финансијама”, научио је руски језик и пратио совјетску литературу, „али је и поред знатних постигнућа његово потпуно преоријентисање скоро немогуће, јер је он ипак формиран у једном другом духу”. На истом факултету је било и других који нису могли да се „отресу бременитог наслеђа прошлости”. То је било посебно важно за предмете који су били „изразито политични”, а које су предавали стари наставници „у идејном смислу формалисти”, за које

⁴⁰ АЈ, СНК, 317-67-92, Карактеристике наставника Универзитета и великих школа, 1949; ДАС, МНК, фасц. 15, Карактеристика Георгија Острогорског, март 1949. Треба поменути да је верзија „марксизма-лењинизма” која је наметана професорима и студентима Београдског универзитета у то време била знатно упрошћена и одударала од праве доктрине која је била „сложена, тешка, укорењена у европској филозофији” [Миодраг Б. Протић, *Нојева барка, поглед с краја века (1900–1965)*, I, (Београд: СКЗ, 1992), 294].

⁴¹ АЈ, СНК, 317-67-92, Карактеристика Радосава Бошковића, 1949.

⁴² АЈ, СНК, 317-67-92, Карактеристике Милана Будимира и Милоша Ђурића, 1949.

⁴³ АЈ, СНК, 317-67-92, Карактеристике наставника Универзитета и великих школа, 1949.

се постављало питање „да ли уопште могу да се преоријентишу обзиром на њихову конституцију”, иако су били одлични познаваоци материје.⁴⁴

Чак су и неки предратни професори који су постали најближи сарадници нове власти наилазили на оштре критике и оптужбе. Тако је већ у лето 1945. против професора Васе Чубриловића као министра пољопривреде ДФЈ неколико комуниста из Министарства поднело пријаве да делује против партијске линије и тражило његову смену; Чубриловић је ипак остао на савезном нивоу власти до повлачења из политике 1951.⁴⁵ Професори Правног факултета Михаила Константиновић и Јован Ђорђевић, за које се сматрало да су одлични стручњаци и да су после ослобођења „идејно-политички напредовали”, „схватили и чак прихватили нашу друштвену стварност” и прилагодили јој своја предавања и публикације, били су под сталном контролом УДБ-е и оптуживани за „прикривено непријатељство”. За Константиновића се сматрало да га, иако „није дао никакве знаке непријатељства”, треба ценити као „прикривеног непријатеља због његове прошлости” и свакако га контролисати, а Јован Ђорђевић је био сумњив зато што се оженио „женом која ради за страну службу”.⁴⁶

Нова власт је била сумњичава и према наставницима који су прво били кажњени, а потом успели да се рехабилитују залагањем у настави на Универзитету и у привреди. Такав пример је био Бранислав Миловановић, који је као професор палеонтологије на Филозофском факултету удаљен са Универзитета одлуком Суда части маја 1945. због привредне сарадње са окупатором током рата. Миловановић је већ јула 1945. ангажован у Научно-истраживачком институту Министарства рударства ФНРЈ, а јуна 1949. захваљујући недостатку кадрова постављен за професора на Рударском факултету. На факултету се истицао радом, предавао је чак шест предмета, „давао је све од себе”, посећивао седнице синдиката, долазио на конференције; повраћено му је право гласа и оцењивано је да је „присталица владајућег режима”, мада се „политички држи повучено и нигде се не истиче”.⁴⁷ Међутим, наспрам више карактеристика и извештаја у којима се сматрало да се Миловановић рехабилитовао, секретар партијске ћелије универзитетских наставника Драгиша Ивановић му је 25. марта 1948. дао оштру негативну карактеристику у којој је

⁴⁴ ДАС, БИА, II, 111, Годишњи извештај 1949. Правни факултет.

⁴⁵ Драгомир Бонџић, „Критике комуниста на рад министра пољопривреде ДФЈ Васе Чубриловића августа 1945”, *Токови историје*, бр. 1, (2015), 187–202.

⁴⁶ Приватна збирка Ђорђа Станковића, Извештаји УДБ-е за НР Србију по факултетима, 7. 9. 1948.

⁴⁷ ДАС, МНК, фасц. 23, Карактеристике Бранислава Миловановића, без датума; ДАС, фонд КНУУВШ, фасц. 26, Извештај комитета КПС Рударског факултета, 9. 4. 1949. Б. Миловановић није био изузетак јер је већина наставника кажњених одлуком Суда части (не рачунајући оне који су отишли из земље) на неки начин била рехабилитована [Slobodan Selinić i Dragomir Bondžić, „Prećutna rehabilitacija”. Vraćanje na Beogradski univerzitet nastavnika uklonjenih odlukom Suda časti posle Drugog svetskog rata”, u: *Desničini susreti 2009. Zbornik radova*, sv. 4, ur. Drago Roksandić, Magdalena Najbar-Agičić, Ivana Cvijović Javorina (Zagreb: Filozofski fakultet, 2011), 188–198].

истицао да је добар стручњак и предавач, али да је удаљен са Универзитета „као издајник”, „биједни слуга окупатора” и да је „нечовјек без карактера”, који је током рата био огорчени непријатељ НОБ-а; сматрао је да се у раду залаже не из љубави према земљи већ због своје прошлости и да би се рехабилитовао, да „није искључено да припада некој непријатељској групици” и „да би био у стању у свакој прилици срамно издати ма коју државну тајну”.⁴⁸

Проблем неповерења према старим „буржоаским” наставницима приказан је и у једном новинском тексту средином 50-их година. Новинар се питао и одговарао: „Шта ми можемо да захтевамо од старих наставника? Можемо ли од њих да тражимо потпуну преформацију научног погледа на свет? Тај процес је немогућ. Чак и код оних који искрено желе да постану дијалектичари. Не могу да руше за собом оно што су читавог века градили и ти покушаји остају у, овде или онде, налепљеним цитатима Маркса или Лењина, у неком раду чији су се основи само формално удаљили од буржоаске идеологије.”⁴⁹

Сви наставници, и „непријатељи” и они који су правили компромис и сарађивали са новом влашћу, били су свесни неповерења и контроле којој су били подвргнути, али нису је сви на исти начин подносили. Стални притисци и вишеструка контрола Партије, масовних организација и УДБ-е нису само доводили до политичких промена код појединих наставника, већ су утицали и на њихову свест и здравље. У појединим случајевима такав однос према њима би им засметао и пружали су барем симболичан отпор. Карактеристичан је био случај професора Медицинског факултета и управника Нервне клинике Владимира Вујића, који је према извештају УДБ-е за децембар 1949. поднео писмену оставку на даљу службу, наводећи као разлог „да му је онемогућено да ради, јер га његов помоћник за лечење прогони”. У извештају је констатовано да „већ дуже постоји нетрпељивост између професора Вујића и помоћника за лечење др Драгиње Митић”, а по мишљењу службеника УДБ-е до оваквих односа је дошло „у првом реду зато што је др Митић као члан партиског Комитета, на Клиници круто схватила своју дужност, а затим и др Вујић је нервозан и настран човек, чини му се да га неко прогони, да му др Митић спрема робију”. Партијски руководилац на Клиници одржао је у присуству још неколико утицајних лекара састанак са Вујићем, на којем је, „после дужег затезања”, пристао да повуче оставку.⁵⁰

Може се претпоставити да су и други наставници осећали стални надзор и примећивали „пратиоце” који су им увек били за петама, али су се мирили са тим и нису реаговали. И они професори који су прихватили сарадњу „имали су сталну бојазан да ли ће идејно правилно да поставе извесне ствари из своје струке”, те су зато ретко писали уџбенике и јавно иступали. О реакцији старијих професора студент савременик је записао: „На Филозофском

⁴⁸ ДАС, МНК, фасц. 23, Карактеристика Бранислава Миловановића, 25. 3. 1948.

⁴⁹ Владимир Колар, „Универзитетска дилема. О процесу који крије у себи сукобе смене једне генерације“, *НИН*, бр. 269, 24. 2. 1956, 5.

⁵⁰ ДАС, БИА, II, 111, Рапорт за месец децембар 1949.

факултету проређени предратни професори, препаднути од новог режима, збуњено су се освртали око себе и у себи. Суочени на катедрама са новопостављеним колегама марксистима, а у предаваоницама са студентима ратницима и комитетлијама – и једни и други су ловили њихове идеолошке грешке – били су на сталном опрезу. Да би избегли могуће неприлике, они чвршћег интегритета спутавали су полет и оригиналност сопствених идеја и заклањали се за строгост података и струке, а они од мање чврстине правили често незграпне компромисе са новом идеологијом. У предавања су уносили своју већ и на лицу видљиву потиштеност, која се брзо претварала у мрзовољу и отаљавање посла.”⁵¹

Компромиси, „преваспитавање” и смена генерација

И поред неповерења и сталног надзора, крајем 40-их година, а посебно током 50-их година на Београдском универзитету се развио процес узајамне толеранције, компромиса и сарадње између нове власти и старе професорске елите. Пошто се југословенска власт после сукоба са Совјетским Савезом 1948. године одржала и потом извршила извесне измене у спољној, унутрашњој, па и културно-просветној политици, током 50-их година је компромис између Партије и интелектуалне елите на Београдском универзитету све више долазио до изражаја. Партија је „у потрази за ширим ослоном и легитимитетом” делимично либерализовала своју политику на Универзитету, попуштала старијим наставницима, тежила да их кроз идеолошко-политички притисак, пропаганду и разне повластице придобије на своје позиције, преваспита и доведе на позиције „поштене интелигенције”, односно да их интегрише у „ново друштво”.⁵² Чак и када такви напори нису давали конкретне резултате код старијих наставника, они су толерисани и искоришћавани у настави док се то могло и постајали су прихваћена елита. Многи од старијих наставника су, искрено или из нужде, прихватили компромис, постајали сапутници режима и сарађивали са њим, прилагођавали себе и свој идеолошко-политички идентитет новим околностима, свесни да нови режим неће брзо нестати са историјске сцене.⁵³

Временом је власт ради придобијања професора, осим вршења идеолошко-политичког притиска, све више радила и на побољшању услова за рад,

⁵¹ Borislav Mihajlović Mihiz, *Autobiografija o drugima* (Beograd: Kontrast, 2019), 154.

⁵² Види и: Н. Милићевић, „Комунистичка стратегија према српској интелигенцији 1944–1950“, 298–310; Н. Милићевић, *Југословенска власт и српско грађанство 1944–1950*, 461–560.

⁵³ Д. Бонцић, *Универзитет у социјализму*, 69–71, 337–356. О држању и судбинама појединих професора Београдског универзитета после Другог светског рата (Недељко Дивац, Живојин Перић, Слободан Јовановић, Коста Кумануди, Божа Марковић, Милан Жујовић, Виктор Новак, Иван Ђаја, Михаило Константиновић, Васа Чубриловић, Сретен Вукосављевић, Младен Јосифовић, Милан Бартош, Јован Ђорђевић, Борислав Благојевић, Миливоје Марковић и др.) види у: Д. Јовановић, *Медаљони*, I, 311–315, 359–409; II, 18–21, 231–234; III, 65–68, 315–317; IV 148–157, 169–171.

повећавању принадлежности, давању разних додатака, хонорара, привилегија и награда, побољшању стамбених услова (додатна соба за библиотеку) и услова на факултетима, снабдевању, летовањима, итд. Све то је давало извесне резултате.⁵⁴

Главни циљ нових власти је био формирање и довођење на Универзитет млађих наставника марксиста, стручно оспособљених, али „напредних”, оданих партији и идеологији марксизма. Реч је била о стварању нове социјалистичке универзитетске интелигенције, која је требало да замени стару „буржоаску”. Међутим, ни ово није ишло једноставно. Јављао се отпор „старијих реакционарних наставника”, а квалитет нових кадрова често није био задовољавајући, ни стручно, а понекад ни идеолошко-политички.⁵⁵ Савременик је записао: „Нови професори, предратни или новопечени послератни марксиста, предавали су науку која је личила на тарту: ред података и чињеница, па обанда марксистичке фразе и цитата прикладних или неприкладних није било много важно. Све се фарбало у црвено или бар у розе, ко убеђено, ко бесрамно, ко уз нешто стида.”⁵⁶

У сваком случају, крајем 50-их и почетком 60-их година, на Београдском универзитету се постепено одигравала смена генерација, условљена биолошким и политичким разлозима. До тада су старији наставници, школовани и идеолошки формирани крајем 19. и у првој половини 20. века, „Европејци, различитих уверења али несумњивог знања и културе – притиснути државном идеологијом” већ прихватили нову друштвену реалност („конвертити”) или јој се прилагођавали не мењајући основна убеђења („сапутници”). Они су били већ на заласку каријера, одлазили су у пензију и умирали. На Универзитет су у све већем броју долазили нови, млади кадрови, школовани у новом систему, у највећем броју марксиста одани Партији и представници првих генерација „нове социјалистичке интелигенције”, мада не увек по мери партијских очекивања. Процес је водио ка губитку аутономије и потчињавању државној партијској идеологији, односно, „замењивању статуса интелектуалца статусом техничара знања” и стварањем „апаратских интелектуалаца”, углавном „задојених режимском идеологијом”.⁵⁷

⁵⁴ ДАС, БИА, II, 111, Годишњи извештај 1949. Правни факултет; Исто, Медицинска велика школа; D. Bondžić, *Beogradski univerzitet 1944–1952*, 270–282; Ђорђе Станковић, Љубодраг Димић, *Историографија под надзором. Прилози историји историографије*, 1 (Београд: Службени лист СРЈ, 1996), 199–205.

⁵⁵ ДАС, БИА, II, 111, Годишњи извештај 1949. Медицинска велика школа; Техничка велика школа.

⁵⁶ В. Милајловић Милаз, *н. д.*, 154. И студенти су, уколико нису били искрени следбеници нове власти и идеологије, „по непогрешивом ђачком инстинкту” прихватили наметнуту игру и прилагођавали се новим условима – мада процес није био једноставан: „Идејна унификација одвијала се у два смера, од којих је један водио одушевљеном прихватању или просто пристајању, а други одбрани и опирању” (*Исто*, 154–155, 158).

⁵⁷ М. Протић, *н. д.*, 273–275; П. Марковић, *Београд између Истока и Запада 1948–1965*, 341; Д. Бондић, *Универзитет у социјализму*, 355–356.

Тако су почетком 60-их година остварени основни циљеви партијске политике на Универзитету постављени после рата: „преваспитавање” и „преумљење” старе „буржоаске” интелигенције и стварање нове социјалистичке интелигенције. Док је реализација другог циља давала тек прве резултате, први је већ био завршен, са више или мање успеха. О каквом се успеху радило можда најбоље говори пример Александра Белића, лингвисте и филолога, који је био професор још на београдској Великој школи, од 1905. ванредни, а 1906. редовни професор Београдског универзитета, од 1905. дописни, а од 1906. редовни члан Српске краљевске академије; од 1923. је био главни секретар, а од 1937. председник Академије; остао је на Универзитету и на челу Академије и током Другог светског рата и током послератних година у новом друштвено-политичком систему и, како је забележио његов колега Милутин Миланковић, „обогаћен тим дугогодишњим искуством, а човек изванредних способности, провео ју је кроз све непогоде које су потресале свет, па и кроз саму Скилу и Харибду”.⁵⁸ Белић је, из страха или реализма, искрено или из опортунизма, пришао новом наметнутом режиму већ 1945, „жртвовао се”, „повијао и довијао” и „спасао и себе и Академију” чији опстанак је био доведен у питање, а усмеравао је и рад Универзитета. О карактеру Белићевог преумљења говори чињеница да је после смрти 1960. године имао двоструку сахрану: прву, пре подне, на којој је чинодејствовао патријарх Герман, у присуству породице, која је извршавала његов аманет да буде сахрањен по обреду Српске православне цркве, чији је био верник; и друга, по подне, свечана државна сахрана која му је следовала као председнику Академије уз пригодне говоре комунистичких великодостојника. Како закључује историчар и Белићев рођак Димитрије Ђорђевић, ова двострука сахрана је указивала на „двоструки живот великог научника и са њим уједно и разапетог српског народа”,⁵⁹ а додали бисмо и великог броја старих универзитетских професора Београдског универзитета у новом систему после Другог светског рата.

⁵⁸ М. Milanković, *n. d.*, 449.

⁵⁹ Димитрије Ђорђевић, *Ожиљци и опомене III* (Београд: СКЗ, 2001), 41–43. О Белићевој сахрани и распореду почасне страже коју су чинили чланови Извршног већа НР Србије, Народног одбора града Београда, Савета за научни рад НР Србије и представници Академије, Универзитета, Филозофског факултета, разних института, студената, Удружења књижевника Србије, Коларчевог универзитета и других установа и организација, види: Архив САНУ, Заоставштина Александра Белића, IV-3913.